

חותם בתוך חותם

בענין ההוכחות מכתבי האומות לזיהוי האק"ק כחלזון התכלת
והמסתעף

נכתב בדרך השגה על קונטרס חותם של אמת

הנכתב בדרך השגה על קונטרס חותם של זהב

טי"ו בשבט תשפ"ד

Techeleth@gmail.com

חותם בתוך חותם

עוד לא הספקתי לבדוק ולעיין בהמקורות הדברים, אבל אעיר קצת בראייה שטחית, וסמכתי לעכשיו על המקורות שהביא בעל החותם של אמת, (זולת מעט מאוד מקומות שבדקתי קצת).

עמ' 12: " אריסטו - מלך... מכיון שאריסטו אינו מתאר הצבעים היוצאים מן הארגמון, אלא של הנוזל הצבען, אין דבריו שייכים כלל לעניינינו".

דלג על העיקר. כן הוא שייך על פי מה שהביא מהרי"א הרצוג, שדברי הרמב"ם - דמו שחור כדיו, אין לו מקור זולת דברי אריסטו כאן, ע"פ השערתו הנכונה שבתרגום ערבית (שהשתמש בו הרמב"ם בתרגומו של יצחק בן חנן) מתורגם כן.

עמ' 5-13: "פליניוס - כונכיליא... הרי בכולם אינו מתורגם כחול, אלא או מין ארגמון או מין צבע סגול. וגם לפי דברי בושאר הוא גוון בין סגול לכחול, ולא כחול טהור".

אין ענין להביא המתרגמים הסוברים ש'תכלת' הוא סגול, ומעולם לא צבעו כחול מ'חלזון' כלל אלא אך ורק מקלא אילן. כלומר כשבאנו לסכם דברי המתרגמים, מאוד חשוב לבדוק אם הם מודים ש'כחול' (=תכלת) צבעו בכלל מ'חלזון'. וע"ע לקמן על עמ' 38-9

ולענין דברי בושאר, א', כוונת המחבר למש"כ לקמן עמ' 42: "וגם אם נאמר שגוון זה כשר לתכלת, הא מיהא אין שום סיבה להניח שהחלזון האמיתי היה מפיק גוון זה, ולכן אין לתמוה למה חז"ל לא הזכירוהו, כיון שאין מקום לבלבל ביניהם". והנה בזה צודק המחבר שאף כחול שאינו טהור אלא נוטה לסגול נכלל בהשם 'תכלת' העולמי וכשר, וכמש"כ בחותם של זהב ופשוט, אמנם כיון שכן, נמצא שכשהתורה ציוה להביא 'תכלת' העולמי, אז נכלל בו כחול טהור מהחלזון האחר (לפי המחבר) וכחול הנוטה לסגול מהחלזון שלנו, וכיון שכן שוב לא שייך לומר שמהחלזון שלנו פסול הוא. ואם פסול הוא היה חז"ל צריך להזהיר שאין להביא 'תכלת' מהחלזון שלנו, ופשוט. וע"ע לקמן על עמ' 41-2.

ב', בושאר כותב מפורש כמה פעמים, שזה ודאי ש'תכלת' בעברית הוא 'קונכיליא' בלטינית, ואין לחלק ביניהם, וככל מה שנפרש בא' מהם בהכרח יהיה כן בהשני, ואין לו הו"א לומר שתכלת הוא מין אחר שלא נזכר בדברי הקודמים, וע"ע לקמן על עמ' 38-9.

חותם בתוך חותם

ג', בנוגע דעת בושאר על גוון 'קונכיליא' / 'תכלת' - יש לעיין, כיון שלפעמים נוקט שהוא caeruleum (כחול), ולפעמים glauci (כחול-אפור), וגם בין purpureum (ארגמן/סגול) ו-caeruleum (כחול). והסיבה לכל זה נראה פשוט, שהוא בגלל שס"ל שכל הדרגות הנ"ל נכלל בתכלת / קונכיליא, ע"פ מה שמביא מפליניוס שקונכיליא (שהוא מזהה כ'תכלת' כנ"ל) כולל מהכחול עד הסגול (ולא עד בכלל), וכן מביא מפליניוס שגם נוקט על צבע הקונכיליא הלשון - glauco. ועעו"ש בפרק י"א:

It is shown that **תכלת** thecheleth and ארגמן argaman - **are two kinds of sea purple (*purpureae*)**, of which the former the blue (*caeruleum*) was produced from the **conchylium**, the latter purple (*purpureum*) in an accurate sense was produced from the blood of what is properly called *purpura*.

Purple (*purpura*) comes from three kinds of shell-fish (*concharum*): from what is properly called the *purpura*, from the *conchylium* and from the *murex* or *buccinum*. The *conchylium* are often taken in common, often also differentiated (from one another). The color of what is properly called purple (*purpureae*) - is red (*rubra*), of the **conchylium** - blue-grey (*glauci*), **and like the sea**. The color of the *conchylium* is midway between purple (*purpureum*) and blue (*caeruleum*), like the deep Indian/indigo purple (*purpurisso Indico*) and the **eyes of panthers**, (young panthers have bluish [blue-grey] eyes).

...when the matter has been investigated more carefully, I feel that argaman or argavan and **thecheleth** are different kinds of sea purple (*purpureae*), the former of the two is red (*rubra*) the latter rather blue (*caerulea*).

עמ' 16: "פליניוס - הליוטרופיוס... המעיין יראה שלא בא פליניוס לתאר גוון הפרח, אלא הוא מדבר בפרוזה, כשכוונתו בתיאורו הפרח caeruleum הוא לתאר עצבות. ראה דבריו של אחד מן החוקרים על מונח זה..."

א', בדברי החוקר, מוזכר להדיא שתיאורו של caeruleum הוא רק על דברים 'כחולים'. (מה שמקשרו להים, צריך בדיקה, כיון שכפי מש"כ החותם של זהב וכן ראיתי בעוד מקומות caeruleum שייך למראה) הרקיע). ב', אע"פ שכוונתו לתאר עצבות, מ"מ תיאור עצבות הוא בגלל 'הגוון' שלו, כלומר גוון הכחול היה בו תיאור של עצבות (ולא מצינו תיאור עצבות על גוון סגול), וכדברי החוקר שהביא, שהוא מראה על הים...

חותם בתוך חותם

עמ' 17: "אובידיוס, שחי מעט קודם תקופת פליניוס, תיאר פרח ההליוטרופיום כדומה לוילוט, כך שיש להניח שפרח סגול זה היה מוכר לפליניוס". (והמחבר מביא כמה תמונות של פרח זה בגוון סגול).

אמנם כנ"ל, אם הכיר פרח סגול (וכהתמונות) אז לא שייך בו העצבות שיש רק בגוון ה'כחול'. (ומצאתי ברשת פרחים אלה גם בגווני כחולים).

עו"ש: "וגם מהקשר... ואי לאו הכי היה לו לכתוב שהוא כחול ולא רק לציין לאיזה פרח, ובע"כ התכוין לגוון מסוים של סגול שניתן לתארו רק ע"פ פרח ההליוטרופיום".

לא נכון, שכל דברי פליניוס שם הוא להביא את התחרות בין הצבעים לבין הטבע - הפרחים, ועל זה אומר שהצבע הקונכיילי הכולל כמה דרגות, מתחרה עם פרחים אלה...

עו"ש: "גם אם נאמר שכוונתו לפרח כחול ממש, ולא רק שבא לתאר עצבות, מ"מ אין מקום להקיש ממקום אחד בפליניוס למשנהו, שהרי הוא ליקט מהרבה ספרים ולכן נוצרו סתירות רבות בדבריו. ולכן בתיאורו גווני הכונכייליה פשוט שכוונתו לפרח הסגול, גם אם במקום אחר תיאר פרח כחול".

להיפך, אם יש סתירה אז מצד ההכרח אמרין שלא השיש לב שמביא ב' דברים סותרים משני מחברים. אבל כשאין סתירה, לא אמרין כן, ופשוט.

עמ' 19: "פליניוס - ים סוער (glauco)... ראייה זו קצת תמוה, דפשוט דאין להקיש שכוונתו שהוא כחול ע"פ מה שתיאר גוונו "עצוב" גם על אבן ה'היקינטא'".

הראיה חזקה היא, שמתאר תיאור עצוב על גווני 'כחול' דוקא וכנ"ל על הפרח. ולקמן עמ' 26 מודה (?) בעל החותם של אמת ש- glauco הוא 'כחול', וכמש"כ שם: "...ואילו היה כוונת פולוקס לכחול בהיר, היה לו להשתמש במילת glaukos, שפירושה כחול".

עו"ש: "מקורה של ראייה זו היא מבושאר, שדימה שפליניוס כתב עליו שגוונו כחול, אבל באמת התרגום של בושאר איננו מדויק, והנה תרגומו המדויק....".

לא שייך לומר שזה לא מדויק וזה כן מדויק, פשוט המתרגמים נחלקו בפ"י המדויק של מילה זו, האם כוונתו 'כחול' (והמחבר בתוכם? כנ"ל), ויש אומרים לא.

חותם בתוך חותם

עמ' 20: "פליניוס - צבע ה'אמטיסט'... כמבואר למעיין, הוא מדבר על עירוב של שני מיני ארגמונים, ואין בדבריו זכר לכחול".

כוונת בעל החותם של זהב הוא פשוט, שממה שמעריבים ב' מיני החלזונות מקבלים סגול, אז כנראה שאחד מהחלזונות הוא 'כחול' והשני אדום, וע"כ מקבלים סגול.

עו"ש: "...תרגומו אחלמה, כך שסוף דברי חש"ז אינם מובנים".

כוונתו פשוט, שכאן מחלק פליניוס בין אמטיסט לקונכיליה, וכיון שאמטיסט הוא סגול, אז כוונתו בקונכיליה אינו לסגול אלא לכחול.

עמ' 21: "ויטרוביוס - לוידיום... אולם כבר הודה בספר לולאות תכלת שאין הכרח שהכוונה לכחול".

בעל הלולאות תכלת הסתפק בזה כמעין בדבריו, וגם רק הסתפק אם הוא כחול 'טחור', וכבר כתבנו לעיל שאין נ"מ בזה. ואין כל זה שייך לבעל החותם של זהב, שכותב, שהמתרגמים תירגמו אותו ל'כחול', (חבל שעל זה לא מביא בעל החותם של אמת המתרגמים על זה - כדרכו), ומוסיף שמילה זו (lividum) מצא על עקרב 'כחול'.

עו"ש: "וכבר העיר ד"ר מענדל סינגר שמתוך ההקשר ברור(?) שאין הכוונה לכחול אלא לסגול הנוטה לכחול... ויטרוביוס כותב שלפי המיקום משתנה צבע הסגול המופק מן הארגמון, וניתן להפיק סגול 'הנוטה' לשחור, אדום, כחול, ויוולט. כך מבינים החוקרים המביאים בדבריו כיום וכן היה הבנת הרב הרצוג בעבודתו".

כנ"ל אף לדבריו ס"ל שצבעו ממנו 'סגול הנוטה לכחול' **מלבד** 'סגול הנוטה לוויולט', שעדיין לא הוכחנו שדרגה זו פסול ל'תכלת', ומסתבר כנ"ל שכשר.

עמ' 22: "וכן מפורש בתרגום אחד של ויטרוביוס... As one passes on from north to west it is found of a **bluish shade**. Due east and west what is found is of a **violet shade**."

בקיצור הוא מודה שlividum תרגומו 'כחול', ומחלק להדיא בין כחול לוואילט.

עמ' 23: "ובאמת מויטרוביוס יש ראייה לסתור, שבפרק העוסק בכחול לא הזכיר האק"ק, ורק בפרק על סגול הזכירו".

חותם בתוך חותם

לא נכון כלל, שהרי באותו פרק לעיל (י"א) שמדבר על כחול, מדבר שם גם על סגול!

burnt yellow which is much used in stuccos... by which it acquires a **purple colour**, ('**purpureo colore**').

[מש"כ בתחילה burnt yellow אינו מדויק ואין לו הבנה, ובהתרגום שראיתי כתוב "an earthy pigment containing ferric oxide, ochre, ו- ochre הוא: [typically with clay, varying from light yellow to brown or red".

ושבו קשה שכבר הזכיר איך לעשות צבע כחול וסגול, ומה מוסיף כאן. אלא נראה לי פשוט, שבשאר הפרקים מדבר על צבעי 'קירות' ולא צבעי 'אריגים', שהרי היה מהנדס וזהו כל ספרו 'על אדריכלות', ורק כאן במענין לענין שמדבר על הצבעים, מייחד פרק על צבע הפורפורה החשובה - שהוא צבע 'אריגים'. שהרי לא נראה לי שהשתמשו עם הפורפורה היקרה לצבע 'קירות' שאין בו שום צורך לדם הפורפורה כלל, ואף לא אל קלא אילן - וע"כ בצבע הכחול ל'קירות' אינו מזכיר אף קלא אילן, ורק באריגים שאצלם בעיני צבע חזק שיחדור תוך האריגים השתמשו עם דם הפורפורה, ונראה לי עוד שיתכן שהשתמשו בו גם לצבע של ציירים, אמנם השתמשו בו רק מעט 'לציורים' שונים 'לחקות' בדיוק את גוון צבע דם הפורפורה האמיתי וכדו'. וע"כ כאן כשמדבר על צבע דם הפורפורה האמיתי, חוזר על הגוונים השונים ממנו, הכולל כמה גוונים כפי שהוא מונה. ופשוט. (ושבו ראיתי (ראה מ"מ על עמ' 30) שאכן מצאו ציורים מסוימים עם דם הפורפורה).

עמ' 23: "פולוקס - קיאנוס... בימי הומרוס (שחי כאלף שנה לפני פולוקס), היה תרגומו כהה (דומה לשחור) ומבריק, בלי קשר לגוון. העתק מויקיפדיה (על צבעים בהומרוס) בנוגע למילה זו... absence of blue from the poet's descriptions... the word kyanos which in later stages of Greek meant blue... in Homer it almost certainly meant 'dark' during the classical era kyaneos meant a dark color: deep blue, אחד, violet, brown, and black."

הוא מביא שכלפני אלף שנה לפני זמנו של פולוקס, קיאנוס היה פירושו רק כהה, אמנם מודה שבזמן מאוחר פירושו הוא 'כחול', אז שוב למה תולה דברי פולוקס להומרוס שהיה כאלף שנה מלפניו, והוא עצמו מודה שהמתרגמים תירגמו אותו ל'כחול' כפי שמביא להלן שם עמ' 26. ועוד, כפי מה שמביא המחבר מויקיפדיה שבזמן הומרוס לא השתמשו כלל בגוון כחול בשם 'לפני', שפיר פירושו דמש"כ קיאנוס כוונתו לכהה ולא כחול. אבל בזמן של פולוקס שכבר כחול היה בשימוש בשם 'בפני', אז כו"ע מודי שקיאנוס היה פירושו להשם כחול 'בפני'. ועוד, הרי פולוקס אומר שיש אלו שמתגוונים קסאנתיז ויש

חותם בתוך חותם

קיאנוס... ולהלן בעמ' 26 מביא שהתרגום של קסאנטיז הוא גוון חום (חוס'י), ואם אין כוונתו בקיאנוס לגוון כחול אלא רק ל'כהה', אינו מובן שהרי הביא מהחוקר שבזמן הומרוס היה כלול בקיאנוס גם גוון חום, ומה מוסיף לומר גוון כהה. ובכלל ממה שמתאר גוונים, חום וגם אח"כ (כפי שמביא בעמ' 26) מוסיף 'האחר משתנה לצבע אחר', הרי שכוונתו בקיאנוס לשם גוון ולא רק כהה.

ולמען האמת, הכותב לעיל הסתייג בלומר "in Homer it **almost** certainly meant dark", שאינו ברור לו בודאית השערה זו. ובאמת לא מסתבר כלל לומר שבזמן בית ראשון שהיה מפורסם תכלת וארגמן - כשני שמות מופרדים, ומצינו תכלת וארגמן מאיי אלישה... באותו זמן לא היו להיוונים שמות נפרדים לזה, אין זה עולה על השכל. וע"ע להלן על עמ' 29.

עמ' 6-25: "והיינו כחול כהה דוקא, אבל אין פירושו כחול בהיר... ואילו היה כוונת פולוקס לכחול בהיר, היה לו להשתמש במילת glaukos, שפירושה כחול(!) ולא במילת kyanus, שפירושה כחול כהה דוקא, וכאמור".

ואינו מובן, מאי נ"מ בזה, הנקודה היא שצבעו ממנו כחול כהה - תכלת!!

שם: "ובאמת מהקשר דבריו מוכח(!) שהכוונה לסגול הנוטה לכחול, הנה דבריו של פולוקס מתורגמים... צבע הארגמן אוהב להתחבר לשמש..."

לאחר שמביא כמה גוונים מוסיף שאמנם צבע הארגמן (שלא מוזכר מקודם) אוהב להתחבר... ודוחק גדול לדחוק בדבריו שמש"כ מקודם dunkelblau הוא 'סגול הנוטה לכחול', וכן ש-dunkelblau ו-purpurfarbe המוזכר אח"כ - הם אותו 'גוון', ושהדונקל-בלוי נעשה יותר מלא ע"י שנעשה אדמדם מהשמש...

ועכ"פ גם לדברי המחבר שהוא סגול הנוטה לכחול כהה, גם זה כשר לתכלת כנ"ל.

עמ' 27: "מרקוס מאניליוס - פורפורוס יאקינטוס... הובא בספר הארגמן... הרואה יראה מתוך ההקשר שמדובר כאן בפרח hyacinth סגול..."

כפי התרגום שמעתיק המחבר אכן משמע כנ"ל, וצריכים לבדוק שאר המתרגמים (והעיקר המקור), וביותר לשאול זהר עמר (בעל ס' הארגמן), האם טעה בו, או שהשתמש בתרגום אחר.

עמ' 28: "אפיפניוס - ספיר... ראייה זו תמוה ביותר. אפיפניוס כתב שהספיר הוא דומה לגוון מסוים של סגול, והוא, ככומר נוצרי, לא היה מתאם דבריו עם

חותם בתוך חותם

דברי חז"ל להבדיל אא"ה. והנה תרגום של אפיפניוס, בו הביא שי"א שיש עוד ספיר הדומה ללאפיס לאזולי. וברור שכוונתו בתיאורו הראשון שהספיר הוא גוון מסוים של סגול, וכמו שתירגם המתרגם."

בעל החותם של זהב נראה לי כאיש חכם מאוד, ולא נראה לי שהשתמש בתרגום זה וטעה בו. אז בבדיקה קלה על הרשת מצאתי תרגום שונה וכפי הנראה יותר מדויק, וכך תרגומו:

https://archive.org/stream/MN41447ucmf_1/MN41447ucmf_1_djvu.txt

5. THE GEM SAPPHIRE (SAP'IRONI),

The gem which is called sapphire is of the color of porphyry (dzoceuli). Like porphyry, the gem sapphire **is of a black color similar to the color of the *bnobi*.** There are many other gems similar to the sapphire ; the one they call basi-likey (i.e. *βασιλική*), the others k'riisey (i.e. *κρυσσῆ*) and the <a> tikey (i.e. *Αττική*), which are not so fair to behold: their colors are somewhat less *beautiful*. As I think, they say that these are in India and Ethiopia, and they stand in order round the altar (*lit.* place of idols) of Dionysus (Dyoneysesa), although it is not credible what they say, that there are 365 steps (bat'mon); all are of sapphire, and each of these is a complete step (bat'mon) of sapphire stone and they are joined one to another by chains. For this is the marvellous stone of kings, and fair and desirable to behold; hence some give it the name of alek'siponon (i.e. *ἀλεξίπονος*).

The property of this gem is that when one takes its dust and mixes it with milk, it heals scabs, swellings and tumors. It is written in the law of Moses (Exod. 24, 10) that, when he beheld his vision on the mount, "there stood beneath his feet a heavenly body *made* of sapphire stones".

הרי שאין זכר למילת 'כחול' להלן, והוא הוספת בעל התרגום שהביא! ושוב אין צורך לעשות מחלוקת בין חז"ל לדבריו - בדבר מציאות המוכרת בעולם, ואם חז"ל הכירו אותו כצבע כחול, אז מסתבר שכך הכיר גם הוא שהיה חי בתקופת חז"ל (והיה חי בארץ ישראל ורומא). וכן בתרגום זה משמעות דבריו הוא לא לסגול, שהרי כתב שהוא כה-porphry, ושוב כותב שכמו הפורפירי הוא שחור דומה לבנאבי (כנראה מין אבן אחר), והרי שחרות הוא הצבע שהשתמשו חז"ל על אבן הספיר, מדרש רבה (במדבר ב, ז): "באותות, סימנים

חותם בתוך חותם

היו לכל נשיא ונשיא, מפה וצבע על כל מפה ומפה כצבע של אבנים טובות שהיו על לבו של אהרן, ... כל שבת ושבת נשיא שלו צבע מפה שלו דומה לצבע של אבנו. ... יששכר 'ספיר', ומפה שלו **צבוע שחור דומה לכחול**, וכן השתמש בו הרמב"ם עבור התכלת.

עמ' 29: "הומרוס - פורפור דומה לים... אין דברי חש"ז נכונים. הדמיון של הומרוס אינו שפורפור הוא כגוון של הים, אלא להיפך: הוא מתאר גוון של הים כסגול. ההסבר לכך הוא, שבהומרוס יש כמה תיאורים של גוון שאינם תואמים למציאות שלנו, והאריכו זיה החוקרים למיניהם. הנה העתק מויקיפדיה...".

בקיצור הוא מתאר את הים בשם פורפירוס ועל זה הבין בעל החותם של זהב שכוונתו לצבע התכלת כפי המציאות. אמנם טוען בעל החותם של אמת, שהרי גם תיאר: The wine-dark sea, וכיון שכן י"ל שלעולם כוונתו בפורפירוס הוא לסגול כמו היין, ופשוט כתבו כן כיון שלא היה להם שם ליכחול.

אמנם כנ"ל לא מתקבל כלל על ההגיון שלא היה להם שם לכחול בפני"ע בו בזמן שבשאר העולם כן היה. ועכ"פ, לפי דבריו נמצא שאין כוונת הומרוס שהים הוא סגול, אלא ודאי שהוא כחול, אלא שלכחול לא היה שם בפני"ע וגוון הכחול היה כלול בשם 'פורפירוס', (וע"כ כחול היה כלול בשם הצבע יין). א"כ שוב חוזר דברי החותם של זהב, שכשחכמי אה"ע דיברו על פורפירוס מן החלזון, כוונתיהם גם לגוון הכחול! כמו כאן שמשמש לגוון הכחול בשם 'פורפירוס'.

אמנם, כנ"ל לא מסתבר לי שלא היה להם שם לתכלת בפני"ע, ובדקדתי בהויקיפדיה, וראיתי שהמחבר דלג על השערות אחרות שהובאו שם:

In the 1980s a theory gained prominence, that after Greeks mixed their wine with hard, alkaline water typical for the Peloponnesus, it became darker and more of a **blue-ish** colour.

כלומר שכוונת הומרוס ביין הוא כן לגוון הכחולי.

ועעו"ש עוד השערה שהמחבר דלג, שאין כוונת הומרוס לגוון היין, אלא על ה'סמל' של היין, שהוא מסמל לשכרות וכדו', ולפ"ז י"ל שכוונת הומרוס הוא: Thus, the epithet, when applied to the sea, could also be evoking its 'turbulence' rather than just its darkness.

עמ' 30: "וראה בתמונה, שמצאו ציור עתיק של הים בגוון סגול, המראה Harikleia Breoulaki, Precious ...הם כך היה נתפס אצלם בימים ההם"

חותם בתוך חותם

Colours In Ancient Greek Polychromy And Painting: Material
"Aspects And Symbolic Values, p. 12

אמנם השערות אינו תואם למה שהביא מויקיפדיה הנ"ל, ששם כתוב להיפך, שאין לומר שהם לא ראו חילוק בין ב' גווניים אלו ושכחול וסגול ראו אותם לגוון א', אלא רק בה'שם' היו ב' הגווניים אצליהם לגוון אחד, וכך כתוב שם :

...The word kyanós (κυανός), which in later stages of Greek meant blue, does make a limited appearance, but in Homer it almost certainly meant "dark", as it was used to describe the eyebrows of Zeus. Gladstone proposed that the Homeric usage of colour-terms focused not on hue, as contemporary usage does, but was instead primarily referring to how light or dark the object being described was. His work was almost immediately **misinterpreted** as a claim about whether the ancient Greeks could see certain colours or not - a claim with which Gladstone completely disagreed. Despite this, the misconception of Gladstone's position has been repeated until the present, appearing recently in such works as Guy Deutscher's *Through the Language Glass: Why The World Looks Different In Other Languages*.

וכיון שכן, למה יצבע את הים בסגול ולא בכחול? אמנם כבר Breccoulaki הנ"ל הביא בסופו עוד השערות למה צבעו אותו דוקא בסגול ולא בכחול, וכך כותב: ...Or perhaps murex purple, in this context, was a visual marker of the Pylion power שהוא בצבע סגול היה להראות כוח הפילי, וביותר כפי מה שכתב לעיל שהוא "naval scene". ויש להוסיף עוד שכיון שהוא 'naval scene' יתכן גם לומר שבא להראות על הדם בהמים, לסמל כוחם מעל אוביהם בהמים.

עו"ש: "ותימה על בעל חש"ז שלא הרגיש בדבר שכתב הוא עצמו..."

אין כאן תמיכה. בעל החש"ז מביא מהלבוש הארון, שכותב שהסיבה שמצינו לרוב שהשתמשו בצבע סגול (פורפירוס) ולרוב לא כתוב גם כחול, הוא בגלל שהשם פורפירוס היה כולל גם כחול כנ"ל. וכנ"ל שגם זה אתי שפיר, שמצינו בהומרוס שהשתמש בהשם פורפירוס יגם' לגוון כחול. אלא שהחותם של זהב, נוטה יותר לומר שהסיבה שהשתמשו בהשם פורפירא גם לגוון כחול, הוא בגלל שגם בגדי כחול הנצבע מדם הפורפירא היה קרוי בשם פורפירא ע"ש מקורו (וכהראבי"ה בשם הירושלמי ועוד), וכיון שכן היה השם פורפירא מצוי גם לתאר גוון כחול. והלבוש הארון נוטה לומר שהסיבה הוא בגלל שפשוט לא היה להם שם לכחול בפני"ע. ויתכן להצדיק שניהם, שהסברו של החותם של זהב גרם

חותם בתוך חותם

או תמך לתופעת סברת הלבוש הארון. ועכ"פ החותם של זהב מביא דברי הלבוש הארון רק בלשון 'אמנם יעו' בקונטרס לבוש הארון...', וכבר כתבתי לעיל מה שנראה לי בזה.

עמ' 2-31: "הראיה מקודקס יוסטיניאנוס ותרגום השבעים - היאקיניטינא... אמנם זה פלא: הרי כאן מדובר בגזירה על סגול, ולכאורה לא שייך כאן כחול, בפרט ששני הגוונים האחרים המוזכרים בגזירה הם של סגול".

אין זה פלא כלל, כתוב כאן *to dye or sell purple goods*, כלומר **דם** פורפורה בגדי פורפורה, וכמו שכתב בהמקור *purpureae*, ובגדי פורפורה כלל גם בגדי כחול מהפורפורה, ופשוט. (מש"כ בפרט... אינו מובן, למה זה מעכו מלהזכיר גם תכלת).

עמ' 5-33: "מעיון בכתבי היד מתברר ששתי הנוסחאות היו מצוייות...".

נכון שיש בכתבי יד הכי והכי, ודבר זה צריך בדיקה יותר מעמיקה, לבדוק רמות טיבת כל כתב יד כולו (מה שאין לי כעת הזמן לזה). ואם נגרוס ינתינה, אז כנראה שגזירה זו היתה על מיני ארגמן/וסגול. ולהזכיר שיש גם כמה גזירות על 'קונכיליא', ועל זה כבר דננו לעיל על עמ' 15 והלאה, ע"ש.

עמ' 7-36: הראיה מן המקראות... ראיה זו מבוססת על ההנחה שבזמן הסופרים היוונים והרומאים היה צבע הכחול צבע חשוב, ולכן לא יתכן שיתעלמו ממנו בספריהם. אמנם הנחה זו אין לה בסיס, כי בזמנם של היוונים והרומאים, שהיה בהפרש כמה מאות שנה מזמן התנ"ך, ובהפרש מקומות, לא היה צבע הכחול נחשב לצבע חשוב במיוחד...".

א', אף אם נגיד שצבע סגול היה יותר חשוב, אין סברה לומר שצבע כחול לא היה חשוב, שהרי מצינו בהתמונות ממלכי ושרי קדם ש'לאחר' כתיבת הסופרים הנ"ל עם צבע 'כחול', ומוזר לומר שמקודם זמנם ולאחר זמנם היה תכלת חשוב, ובדיוק באותה תקופה לא היה כן. ואף בזמן הרמב"ן מוזכר שצבע תכלת חשוב במלכי הגוים. ב', ועוד אף אם לו יצויר שלא היה חשוב, מ"מ איך אין רמז בפליניוס ושאר כל הסופרים - מריש תקופת בית שני עד אחר חורבנו - המזכירים הצבעים השונים מחלזונות שונים, שמחלזונות אחרות באותם מקומות צובעים הצבע הכחול, דבר זה אינו עולה על הדעת.

עמ' 9-38: "אפשרות צביעת כחול מן האק"ק בימי קדם... במאמרו של ד"ר צבי קורן כתב שלא היה אפשר להם לצבוע כחול ע"י חשיפת היורה לשמש... אמנם, אין זאת אומרת שהיה אי אפשר כלל להפיק כחול בימיהם מן האק"ק. אכן נמצא שבכמה מינים של האק"ק יש אחוזים גבוהים של אינדיגו, החלק הכחול של הצבע, ויתכן שהיה אפשר להפיק כחול טבעית ממינים אלו

חותם בתוך חותם

בזמנם... ואכן הצליח הרב לבנון לצבוע כחול באופן טבעי מן הבלוטות של 'פתיל'. כמו כן בניסוי שנעשית בליקווד הצליחו להפיק כחול מאק"ק הבא מתוניס בלי חשיפה לשמש...".

בקיזור, מסקנת המחבר היא שהצלחת צבע כחול באופן טבעי מהפורפורה תלוי בהמקומות וכו', ובדיוק כמו שמתאר פלינוס וויטרובוס ועוד, שתלוי באיזה מקומות הפורפורה נמצא. אמנם ברוך השם היום שיש לנו סממנים חזקים, בקל נוכל לצבוע תכלת בכל המורקס טרונקולוס באין חילוק באיזה מקום גידל.

אמנם יש להעיר נקודה חשובה, שמה שהזכיר מד"ר צבי קורן הנ"ל, חילוק גדול בינו להמחבר, המחבר טוען שלמרות שצבעו תכלת מחלזונות באותם מקומות וכו' וכו', מ"מ אין הוא החלזון שלנו, ואינו רואה שום תמיה, איך לא מצינו שום זכר לצבע התכלת האמיתית בכתבי אוה"ע, ובפרט מכל הארכיאולוגיה! אמנם משא"כ צבי קורן הוא חכם גדול, והוא בהיגיון מודה שבדואי בלי ספק ה'תכלת' צבעו מהחלזון שלנו, אלא הוא סובר שגוון ה'תכלת' הוא כחול-וואיליט (וכשיטת החוות יאיר), ומעולם לא צבעו 'כחול טהור' משום חלזון שבעולם, וכחול צבעו כולם תמיד אך ורק מקלא אילן, וכיון שכן לדבריו שוב אתי שפיר כל הנ"ל. ואכן הוא בעצמו הולך עם תכלת בציציותיו מהמורקס טרונקולוס.

עו"ש: "ד"ר קורן הצביע על עוד בעיה, שניתן להפיק כחול בדרך זה של דיברומינציה מכל הארגמונים שבעולם ולא רק מן האק"ק...".

צריכים להבהיר, שזהו 'השערה' בלבד, וכמובן שאם נצליח לצבוע גם בשאר המינים כחול, יהיה קשה פי הרבה מהמורקס טרונקולוס, ופשוט שהשתמשו בהחלזון שיש לו הרבה אינדיגו, ומתאים לצביעת התכלת, ושאר המינים לצביעת הארגמן.

עמ' 40: "אבל מ"מ גם אם ידעו אז שאפשר להפיק כחול מן זנים מסויימים של האק"ק, אין זאת אומרת שהשתמשו בו אומות העולם בפועל. והרי אין טעם לטרוח כל כך כדי להפיק צבע הכחול שניתן להפיקו ממקור צמחי בקלות ובזול".

טענה זו אינה מובנת. אכן הרדב"ז ר"ל שהסיבה שבזמנו אין מחפשים אחר החלזון, הוא בגלל שגילו איך לצבוע מהקלא אילן / איסטיס, באופן חזק עד שאין צורך עוד אל החלזון. אמנם הוא מודה שזה היה גילוי בתקופתו, ושהרמב"ם אומר מפורש שבזמנו היה קלא אילן / איסטיס - למרות צבע החזקה שלו מעל שאר כל הצבעים (כמבואר בב"ק) - מ"מ אינו עומד 'ביפיו' (שמתדהה קצת בכביסות וכדו'), ושע"כ אין הוא 'תכלת' שכן עומד ביפיו. הרי נמצא שכל סיבת מעלת החלזון מעל הקלא אילן הוא חוזק העמידות שבו,

חותם בתוך חותם

שהצמחי אינו עומד ביפיו והחלזון כן עומד ביפיו, וזהו כל הסיבה שהאו"ה טרחו אחר החלזון! ודבר זה מתאים למש"כ פליניוס שמעלת החלזון מעל הצמחים הוא אך ורק חוזק העמידות שבו!

עמ' 2-41: הראיה מן האריגים העתיקים... האריג ממצדה הוא בגוון שבין כחול לסגול ולא בגוון כחול בהיר, ולכן אין להביא ממנו ראיה על השימוש של אומות העולם בארגמון לצבע כחול בהיר. וגם אם נאמר שגוון זה כשר לתכלת, הא מיהא אין שום סיבה להניח שהחלזון האמיתי היה מפיק גוון זה, ולכן אין לתמוה למה חז"ל לא הזכירוהו, כיון שאין מקום לבלבל ביניהם. יצויין שיש קושי מיוחד עם הבאת תמונות של גוון, שמשנתה בקל הן במסד המחשב הן בדפוס".

יש כאן אי דיוק בהדברים, וכמש"כ לעיל על עמ' 5-13. החילוק בין תכלת וארגמן הוא בגוון הצמר, ואם נאמר שבתכלת' כלול בין כחול טהור ובין כחול הנוטה לסגול כפי שאומר המחבר, אז כשהתורה צוה להביא 'תכלת' העולמי, אז נכלל בו כחול טהור מהחלזון האחר (לפי המחבר) וכחול הנוטה לסגול מהחלזון שלנו, וכיון שכן שוב לא שייך לומר שמהחלזון שלנו פסול הוא. ואם פסול הוא היה חז"ל צריך להזהיר שאין להביא 'תכלת' מכלחזון שלנו, ופשוט.

ומש"כ: "יצויין שיש קושי מיוחד עם הבאת תמונות של גוון, שמשנתה בקל הן במסד המחשב הן בדפוס". נכון הוא, ואני ראיתי בתמונה אחרת, שהוא אף יותר נוטה לכחול מהתמונה שהביא המחבר, וצריכים לבדוק הדבר בעצמנו.

עמ' 3-42: "אבל האריג שנמצא בואדי מורבעת לדברי החוקרים היה במקורו כחול בהיר. ואפילו הכי אין להביא ממנו ראיה שהשתמשו באק"ק לצבוע כחול, שכתב ד"ר קורן שכנראה האריג נצבע ע"י צביעה שניה..."

א', קורן הוצרך לאוקים הכי לשיטתו שלא היה אפשרות לצבוע כחול טהור מהחלזונות, אבל כבר הודה המחבר שכיום יודעים שיש אפשרות לצבוע כן באופן טבעי, רק אולי יתכן להיות זהיר להשתמש בהחלזונות מהמקומות המתאימות כנ"ל, וכיון שכן אין צורך לאוקים הכי. ב', אפילו אם נאמר שצבעו ע"י צביעה שניה (ושמשמעות הגמ' הוא שלא צבעו כך), מ"מ מאי נ"מ בזה, הלא אדרבה, יוצא שבכל צביעה שניה של החלזונות היו הם 'תכלת'! ואם נאמר שצביעה שניה זו פסולה (מה שלמען האמת לא נראה לי כן), איך לא הזהיר הגמ' מדבר זה המצוי מאוד. ג', למען האמת אין צורך לאוקים שהיה כאן צביעה שניה - אף לשיטתו שבצביעה ראשונה יצא סגול, כיון שבקל משנתה

חותם בתוך חותם

הצמר הצבוע מסגול לכחול ע"י בישולו עם מים חומציים (ע"י שמוסיף איזה דבר חמוץ בתוך המים), ולרוב גם בסתם מים מספיק.

עו"ש: "וגם אם נאמר שאין דבריו מוכרחים, אבל עדיין האפשרות שנצבע בצביעה שניה קיימת וסבירה, וכמו שכתבנו שלא היה טעם לבזבז צבע הסגול היקר כדי להפיק צבע הכחול הזול...".

המחבר חוזר על מש"כ בעמ' 40, וכבר כתבנו שם שדבריו אינם נכונים כלל.

עו"ש: "ואכן מוכרת התופעה של אריגים שכנראה נצבעו מן האק"ק שיש בהם אחוזים גבוהים של אינדיגו (כלומר יותר מ- 80%, כך שהיו אמורים להיות כחול), והם נצבעו אח"כ בצבע אדום זול בכדי לתקן האריג וליצור בגד סגול...".

קודם כל מצא רק אריג אחד כך. אבל למען האמת, אדרבה יש להוציא מזה סברה הפוכה! שבאופן טבעי נצבע כחול מהמורקס טרונקולוס (עכ"פ במקומות הנכונים כנ"ל), וע"כ צובע הזה שרצה סגול 'הוצרך' להוסיף משהו אדום מכנימיה!

עו"ש בסיום: "יצויין שכל הנושא עדיין טעון בירור".

ואברך אותו, שהקב"ה יאיר עיניו ויזכה לברר את האמת בסוגיא זו ע"י כשרונותיו המיוחדות שנתן לו הקב"ה.

ובסיום הדברים: כדאי להבהיר, שלקשר התכלת עם הפורפורה, אינו חידוש של הדור שלנו, (וכאילו שאנו הנסיון השלישי לזהוי התכלת. א' הראדזינר - דג הדיונון, ב' הרב הרצוג - הינתינה, ג' - הפורפורה - מורקס טרונקולוס), אלא היא היתה הידיעה המקובלת והמסורה בכל הדורות (והראדזינר והרב הרצוג ניסו לשנותה, ואנו חזרנו אליה). והארכתי בכל דלהקן במקו"א, וכאן אקצר.

א. קודם כל יש לזכור דברי המדרש (הובא בתוס' השלם עה"ת בראשית מט, יג): "בשעה ששמע זבולן, בכה לפני אביו, ואמר מה אעשה לחוף ימים, א"ל שבימים ספון דבר טוב, וזהו חלזון, ועושים ממנו כל מיני צבעים, ואתה תמכרין לאחרים בדמים יקרים".

חותם בתוך חותם

ב. **הירושלמי** (ברכות א, ב) - הובא בהראבי"ה (ח"א ברכות כה - ט:): "[מתניתין: מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן, רבי אליעזר אומר בין תכלת לכרתן. ...גמרא: כיני מתני', בין תכלת 'שבה' ללבן 'שבה'. ומה טעמין דרבנן? 'וראייתם אותו' - מן הסמוך לו (=פתיל התכלת מפתילי הלבן). ומה טעמיה דרבי אליעזר? 'וראייתם אותו' - כדי שיהא (=פתיל התכלת) ניכר בין הצבועין], **בין תכלת לכרתן - בין פורפירון ובין פריסינון**".

ג. **המדרש** מתימן (מדרש הגדול במדבר ד, ה): "אבל הארון עור תחש מלמטה ותכלת מלמעלה, ולמה? שכן דרכן של מלכים **פורפירא שלהן תכלת**". וכנ"ל שבגדי פורפירא כללו תכלת וארגמן.

ד. **מאה הי"ב וי"ג** - הראבי"ה והרמב"ן (הראבי"ה: ד'תת"ק-תתק"פ 1140-1220; הרמב"ן: ד'תתקנ"ד-ה'ל' 1194-1270): הראבי"ה מזהה את ה'פורפירון' של תכלת שבהירושלמי הני"ל, עם מעיל [המלכותי] הפורפירא שבימיו, והרמב"ן מזהה אותו כתכלת. הראבי"ה (ח"א ברכות כה - ט:): "והוא **מעיל שקורין פורפרא**", והרמב"ן (ריש פרשת תצוה כח, ב): "**והתכלת** - גם היום לא ירים איש את ידו ללבשו חוץ ממלך גוים".

ה. **מאה הט"ז** - האר"י (רצ"ד-של"ב; 1534-1572): "כי זה נקרא **פורפירא** דמלכא, ונקרא **בגד תכלת**". (לימודי אצילות ל:).

ו. **מאה הט"ז וי"ז** - שלטי הגבורים (ש"ב-שע"ב 1542-1612): "רמש הים הנקרא **פורפירא** והוא החלזון **שצובעין בו התכלת**". (פרק עט)

ז. **מאה הי"ז** - מוסף הערוך (שס"ו-תל"ה; 1606-1675): "**פרפירא** ...פ"י בלשון יוני ורומי **בגד תכלת**". (ערך פרפירא)

ח. **מאה הי"ז וי"ח** - החוות יאיר (שצ"ח-תס"ב; 1638-1702): "דס חלזון שבו צובעין **תכלת**...נעשה מדם דג שנקרא **הדג פורפר**". (מקו"ח יח, ג)

ט. **מאה הי"ח וי"ט** - רא"ז מרגליות (תקכ"א-תקפ"ח; 1760-1828): "**פורפירא - בגד תכלת**". (על פסיקתא רבתי ה, נז)

י. **מאה הי"ט** - ר' שמשון רפאל הירש (תקס"ח-תרמ"ט; 1808-1888): ושפני טמוני חול...**חלזון - die purpur schnecke** (הפורפור שנעקע)". (דברים לג, יט)

חותם בתוך חותם

יא. **מאה הי"ט וכ'** - התועפות ראם (תרנ"א; 1891): "והך חלזון שצובעין מדמו תכלת, הוא נקרא חלזון אדומי **פורפור שנעקע**". (על היראים תא)

יב. **מאה הי"ט וכ'** - תורה תמימה (תרס"ב; 1902): "עמרא תרגומו של צמר, ועל שם צבעו נקרא **תכלת - פורפור**" (שלח הערה קיח)

יג. ועל כולנא יש להוסיף **היעב"ץ** (מטפחת ספרים פ"ד), שלמרות שכנראה לא היה בקי ומומחה בלשון כתבי אוה"ע - לדקדק במילה זו או אחרת וכי' וכנ"ל, מ"מ היה לו לדבר פשוט שבודאי מדברים הם גם מחלזון התכלת! שלא מסתבר כלל שאין לחלזון התכלת זכר בדבריהם וכנ"ל. ועד כדי כך, שמשתמש עם דבריהם - כעין מציאות - לתמוך דברי הבבלי (שהחלזון נמצא בים הגדול) ולסתור דברי הזהר (שכתב שהוא בכנרת).